

Stanisław Borowkin

Życie literackie Łodzi w latach 1945-1948

Prace Polonistyczne Studies in Polish Literature 28, 201-226

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STANISŁAW BOROWKIN

ŻYCIE LITERACKIE ŁODZI W LATACH 1945—1948¹

20 lipca 1944 r. I Armia polska towarzysząca wojskom radzieckim wyparła hitlerowców z pierwszego skrawka naszego kraju. Po dwóch dniach Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego ogłasza w Chełmie Lubelskim Manifest obwieszczający powstanie Polski Ludowej.

Odtąd odradzają się wszystkie dziedziny życia polskiego, a wśród nich — życie literackie. Odradza się ono mimo śmierci znacznej liczby pisarzy, uczonych, działaczy kulturalnych — poległych w walce z faszyzmem lub w obozach i więzieniach; odradza się mimo trwającej wojny, mimo tragedii powstania warszawskiego; odradza się mimo zniszczeń, jakie zostawiła rabunkowa gospodarka okupanta i wojna.

Życie literackie Polski Ludowej otwiera ukazanie się 23 lipca 1944 r. pierwszego — w nowych warunkach ustrojowych —

---

¹ Praca niniejsza stanowi pierwszą próbę pełnej rejestracji i usystematyzowania możliwie wszystkich faktów dotyczących życia literackiego Łodzi w latach 1945—1948, nie ma natomiast na celu ich analizy. Dotychczas ukazały się trzy publikacje o podobnym charakterze (H. Anders i M. Zdrojewski, *Literatura*, [w:] *Łódź w latach 1945—1960*, Łódź 1962, s. 332—341; B. Dudziński, *Kronika ruchu literackiego w Łodzi w latach 1945—1964*, „Osnowa” 1965, s. 275—289; T. Chróścielewski, *W miejsce zleconego wstępu*, [w:] *Tranzytem przez Łódź*, Łódź 1964, s. 5—34). Ich autorzy, omawiając okres będący przedmiotem tej pracy, ograniczyli się do zjawisk przede wszystkim odnoszących się do działalności pisarzy i redakcji czasopism. Fakty z życia literackiego związane z pracą naukową, oświatową, popularyzatorską czy też artystyczną zostały ogólnie scharakteryzowane w publikacjach poświęconych poszczególnym dziedzinom kultury Łodzi w ostatnim ćwierćwieczu (m. in. szkice w pracy zbiorowej *Łódź w latach 1945—1960* oraz wspomnienia zawarte w zbiorze *Tranzytem przez Łódź*). Bardzo dużo materiału dotyczącego wszystkich dziedzin życia literackiego Łodzi dostarcza *Diariusz kultury łódzkiej* redagowany przez A. Kowalską i J. Trzynałdowskiego w „Pracach Polonistycznych” (Serie IV—VI, 1946—1948). Poza tym o życiu literackim Łodzi informowały na bieżąco artykuły w niektórych czasopismach mające charakter sprawozdań; między innymi w „Twórczości” P. Hertza, *List z Łodzi* (1945, nr 5, s. 137—141).

dziennika „Rzeczpospolita”, który już od drugiego numeru ogłasza wiersze, opowiadania, felietony, artykuły literackie.

Dalszy rozwój życia literackiego wyznacza reaktywowanie 1 września 1944 r. Związku Literatów Polskich oraz ukazanie się w dwa dni później tygodnika „Odrodzenie”, pierwszego w Polsce Ludowej czasopisma społeczno-kulturalnego. Miejscem obu wspomnianych wydarzeń był Lublin, który — jako największe z wyzwolonych wówczas miast — skupiał wszystkie instytucje centralne, a wśród nich — służące kulturze².

17 stycznia 1945 r. w wyniku zwycięskiej ofensywy wojsk radzieckich i polskich zostaje oswobodzona spod faszystowskiej okupacji Warszawa. Wynoszące 84% straty w substancji tego miasta, rozproszone lub spalone biblioteki i archiwa, zrujnowane drukarnie — wszystko to przekreślało przynajmniej do momentu chociaż częściowej odbudowy możliwość natychmiastowego stania się Warszawy — tak jak dawniej — centralnym ośrodkiem życia literackiego.

Nie znaczyło to, że zrezygnowano z podejmowania w stolicy jakiegokolwiek działalności kulturalnej. O ile w Krakowie, Łodzi i kilku innych większych miastach prawie cały wysiłek szedł na tworzenie nowych dóbr materialnych i duchowych, w zdruzgotanej stolicy zmierzał on przede wszystkim do stworzenia chociaż elementarnych warunków egzystencji i pracy. Stąd etapy rozwoju życia literackiego Warszawy były znaczone — zwłaszcza w latach 1945—1946 — nie tyle osiągnięciami pisarskimi, dyskusjami, polemikami, co oddawaniem do użytku każdego mieszkania, odbudową obiektów uniwersyteckich, uruchamianiem poszczególnych zakładów poligraficznych, odzyskiwaniem kolejnych zespołów druków i rękopisów.

Chociaż życie literackie Warszawy — jak ocenia ówczesny sprawozdawca — przedstawiało się wówczas „bodaj że najaneMICZNIEJ w porównaniu z innymi miastami Polski”, tym niemniej rozwijało się³. Widowym tego znakiem była stale rosnąca liczba czasopism, między innymi periodyków kulturalnych. Pierwsze z nich — to „Lewy Tor”, miesięcznik nawiązujący do tradycji frontu ludowego oraz „Tygodnik Warszawski”, który reprezentował poglądy inteligencji katolickiej⁴. Stosunkowo wiele miejsca

² Życie literackie w Lublinie charakteryzuje Z. Mańkowski w szkicu *Kultura, oświata, prasa* stanowiącym część pracy zbiorowej *Sto sześćdziesiąt cztery dni „Polski Lubelskiej”*, Lublin 1964.

³ A. Maliszewski, *W Warszawie*, „Twórczość” 1945, nr 5, s. 135—137.

⁴ „Lewy Tor”, pierwsze w Polsce Ludowej warszawskie czasopismo społeczno-literackie, ukazywał się od września 1945 r.; „Tygodnik Warszawski” wychodził od 11 XI 1945 r.

użyczają kulturze dzienniki stołeczne, wprowadzając stałe działy literackie oraz drukując w odcinkach wartościowe pozycje współczesnej prozy. Wznowiono wieczory autorskie oraz „środki literackie”, na których — jeszcze nieliczne warszawskie środowisko pisarskie przedstawiało swój aktualny dorobek⁵.

Najdobitniej jednak świadczy o odradzaniu się życia literackiego stolicy nieustanne dążenie rozproszonych po całym kraju warszawskich pisarzy, uczonych, artystów do jak najszybszego przywrócenia Warszawie centralnej pozycji w kulturze polskiej. Nim to nastąpiło, funkcję stolicy przyjęły na kilka powojennych lat Łódź i Kraków.

Oba miasta — wyzwolone równocześnie 19 stycznia 1945 r. — nie uległy zniszczeniu oraz dysponowały zachowanymi w zadowalającym stanie drukarniami. Stwarzało to dogodne warunki do podjęcia od razu działalności politycznej, gospodarczej, społecznej i kulturalnej.

Kraków — jako miasto ongiś stołeczne, od blisko sześciuset lat będące siedzibą pierwszej w dziejach naszego kraju uczelni akademickiej, a w dwudziestoleciu międzywojennym znane z eksperymentów literackich oraz osiągnięć humanistyki uniwersyteckiej — szczególnie był predysponowany do piastowania zaszczytnej godności „stolicy kultury polskiej”.

Przemawiała za tym liczebność i prężność lokalnego środowiska pisarskiego oraz naukowego, które mimo wojennych strat było jednym z największych w kraju. Ocaleli z pogromu faszystowskiego pisarze jak Julian Przyboś, Jalu Kurek, Witold Zechenter, Bogdan Brzeziński, Władysław Machejek, Tadeusz Kudliński oraz historycy literatury i językoznawcy — Stefan Kołaczkowski, Zenon Klemensiewicz, Tadeusz Lehr-Spławiński, Kazimierz Nitsch, Stanisław Pigoń, Witold Taszycki, Stanisław Urbańczyk.

W wyniku znacznego zniszczenia Warszawy i nieobjęcia nowymi granicami naszego kraju Wilna i Lwowa znaczna część literatów i uczonych z owych miast obrała Kraków jako miejsce swego chwilowego lub stałego pobytu. Znaleźli się wśród nich profesorowie katedr filologicznych Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (K. Badecki, S. Lempicki, S. Vrtel-Wierczyński) oraz Uniwersytetu Warszawskiego (S. Adamczewski, M. Brahmer, J. Krzyżanowski). Z pisarzy ulokowali się Jerzy Broszkiewicz, Tadeusz Breza, Jerzy Andrzejewski, Konstanty Ildefons Gałczyński, Stefan Kisielewski, Czesław Miłosz, Hanna Mortkowicz-Olczakowa, Stefan Otwinowski, Anna Świrszczyńska i inni.

⁵ Powrócili do Warszawy w 1945 r. między innymi H. Boguszewska, M. Dąbrowska, A. Maliszewski, W. Melcer, J. N. Miller.

Wkrótce po oswobodzeniu Krakowa przenosi się do niego redakcja „Odrodzenia”; tworzą się nowe czasopisma literackie, kulturalne, społeczne, naukowe jak „Twórczość”, „Tygodnik Powszechny”, „Nauka i Sztuka”, „Znak”, włączając się do dyskusji nad kształtem kultury polskiej w nowych warunkach ustrojowych⁶.

We wrześniu 1945 r. Kraków gościł pisarzy z całego kraju, przybyłych na pierwszy Zjazd Związku Zawodowego Literatów Polskich.

W miarę usuwania skutków okupacji i wojny włączały się w nurt życia literackiego również inne miasta, uczestnicząc w rozwoju kultury polskiej przez działalność wyższych uczelni (Poznań, Wrocław, Toruń)⁷ czy też czasopism (Katowice)⁸.

I

Łódź, która w dwudziestoleciu międzywojennym nie wyróżniała się w dziedzinie nauki lub sztuki, w pierwszych latach istnienia Polski Ludowej była ważnym — jeśli nie najważniejszym — ośrodkiem kulturalnym, siedzibą szeregu instytucji centralnych, miejscem pobytu wielu wybitnych pisarzy, aktorów, reżyserów, pracowników nauki i oświaty, artystów-plastyków.

Stosunkowo niewielkie straty w budynkach, jakie Łódź poniosła w okresie wojny⁹, zachowanie się w stanie zdatnym do natchmiastowego użytku łódzkich drukarni¹⁰, lokali biurowych,

⁶ K. Wyka, *Pozycja Krakowa*, „Twórczość” 1945, nr 2, s. 186—191; J. Jarowiecki, *Zycie literackie w Krakowie w latach 1945—1960*, Kraków 1970.

⁷ B. Zakrzewski, *List z Poznania*, „Twórczość” 1945, nr 5, s. 141—144.

⁸ A. Grodzicki, *Na Śląsku już coś kiełkuje*, „Twórczość” 1945, nr 2, s. 195—198; K. Koźniewski, „Odra”: *Meandry zachodniej orientacji*, „Polityka” 1971, nr 13, s. 1, 6.

⁹ Okupant zniszczył częściowo północną część Łodzi, w której znajdowało się ghetto. Miasto mogło przyjąć w styczniu 1945 r. wiele osób prywatnych i instytucji również dlatego, że było bardzo wyludnione. Spadek stanu ludnościowego w Łodzi z 680 000 (w 1939 r.) do 250 000 (w dniu 19 I 1945) był „w decydującej mierze [...] rezultatem zorganizowanej eksterminacyjnej działalności okupanta, której ofiarą padło około 250 000 mieszkańców miasta [...] Przynajmniej ogólnego w okresie wojny spadku ludności jest poza tym ucieczka znacznej ilości mieszkańców na tereny tzw. Generalnej Guberni, masowy wywóz do obozów koncentracyjnych oraz na roboty przymusowe do Niemiec, nadto zasadniczy spadek przyrostu naturalnego do poziomu ujemnego”. A. Ginsbert, *Łódź*, Łódź 1962, s. 189—190.

¹⁰ Już w pierwszym dniu po wyzwoleniu miasta Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy Wojska Polskiego uruchamia drukarnię przy ul. Piotrkowskiej 104a. Następnie ruszają zakłady przy ul. Piotrkowskiej 86, prze-

obiektów kulturalnych — to ważne, lecz nie jedyne czynniki motywujące pozycję tego miasta w życiu kraju.

Z innych przyczyn decydujących o przejęciu przez owe miasto znacznej części funkcji stolicy należy wymienić przede wszystkim jego centralne położenie geograficzne oraz podjęcie przez Tymczasowy Rząd RP uchwały, że Warszawa zostanie odbudowana i będzie nadal stolicą Polski¹¹. W związku z tym instytucje oraz osoby prywatne miały możliwość z jednej strony prowadzenia normalnej działalności w Łodzi jako w tymczasowej „przystani”, z drugiej zaś — stopniowego stwarzania w znajdującej się niedaleko stolicy warunków do stałego mieszkania i pracy.

Bujność życia kulturalnego w Łodzi nie była spowodowana wyłącznie splotem podanych nietypowych okoliczności mających źródło w faktach bieżących. Wynikała ona również z — niewielkich co prawda — tradycji kulturalnych tego miasta, które istniały mimo że nie stwarzało ono ani w okresie zaborów, ani nawet w dwudziestoleciu międzywojennym dogodnych warunków dla instytucji naukowych i oświatowych. Na owe tradycje złożyła się działalność miejscowych nauczycieli skupionych wokół oddziału Wolnej Wszechnicy Polskiej¹², Koła Polonistów¹³ oraz filii Towa-

---

jęte później przez Spółdzielnię Wydawniczą „Książka”, oraz przy ul. Żwirki 2 pod zarządem Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”. Poza tym w stanie gotowości produkcyjnej znajdowało się szereg drukarni prywatnych (m. in. Baranowskiego, Dawidowskiego, Kotkowskiego, Szmajewskiego, Tyłki). Książka adresowa z 1945 r. informuje o istnieniu w Łodzi 19 placówek przemysłu poligraficznego (M. Lubicz, *Łódź urzędowa*, Łódź 1945, s. 11—12).

¹¹ Uchwała Tymczasowego Rządu Rzeczypospolitej Polskiej z 1 II 1945 r. Poprzedziła ją uchwała o odbudowie Warszawy i pełnieniu przez nią funkcji stolicy podjęta przez Krajową Radę Narodową w dniu 3 I 1945 r.

¹² Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej istniał w latach 1928—1939 z czterema wydziałami: Humanistycznym, Nauk Politycznych i Społecznych, Pedagogicznym oraz (od 1932 r.) Matematyczno-Przyrodniczym. Oddziaływanie uczelni na społeczeństwo i udział w życiu umysłowym miasta nie był zbyt wielki i systematyczny, ponieważ łódzka agenda WWP nie dysponowała własną kadrą naukową (prof. prof. A. Boleski, W. Doroszewski, A. Drogoszewski, S. Słoński i in. przyjeżdżali po południu z Warszawy) oraz nie miała własnego lokalu. (c et [T. Czapczyński], *Wolna Wszechnica Polska w Łodzi*, „Prace Polonistyczne” 1937, [Seria I], s. 392—397.

¹³ Koło Polonistów powstało w 1920 r. jako sekcja polonistyczna przy Towarzystwie Nauczycieli Szkół Wyższych; w 1937 r. przekształciło się w oddział Towarzystwa Polonistów Rzeczypospolitej Polskiej. Praca Koła polegała na doskonaleniu zawodowym nauczycieli przez wygłaszanie referatów z zakresu dydaktyki i nauki o literaturze oraz języku. Poza tym Koło organizowało prelekcje i akademie poświęcone pisarzom a adresowane do szerszej publiczności oraz redagowało w latach 1937—1939 „Dodatek Literacki”, cotygodniową — później codwutygodniową — kolumnę

rzystwa Miłośników Języka Polskiego¹⁴ (T. Czapczyński, W. Fal-
lek, Z. Hajkowski, J. Z. Jakubowski, A. Jamroz, L. Kalisz, W. Li-
piec, Z. Lorentz, A. Mirkowicz, M. Romankówna, S. Skwarczyń-
ska, L. Stolarzewicz, A. Szerbowski), pisarzy (A. Kasprówic,
W. Pawlak, M. Piechal, G. Timofiejew), plastyków (W. Strzemiń-
ski, S. Wegner), reżyserów i aktorów (J. Pilarski), bibliotekarzy
(J. Augustyniak), dziennikarzy (S. Chruszczewski, M. Jagoszew-
ski) i innych.

II

Życie kulturalne — a w tym również literackie — Łodzi
w nowych warunkach ustrojowych zapoczątkowuje przybycie
22 stycznia 1945 r. czołwki wojskowej celem zorganizowania
prasy. 24 stycznia ukazuje się „Wolna Łódź”, pierwsza gazeta
w naszym mieście¹⁵.

W kilka dni później — 29 stycznia — przyjeżdża do Łodzi eki-
pa pracowników Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, by po-
czynić przygotowania do przeniesienia Zarządu Głównego tej in-
stytucji oraz zorganizować jej delegaturę lokalną¹⁶. Odtąd życie
literackie miasta nabiera intensywności zwiększającej się przez

---

„Kurier Łódzki” i „Programy Teatralne dla Młodzieży”. T. Czapczyński, *Koło Polonistów w Łodzi*, „Prace Polonistyczne” 1937, [Seria I], s. 387—389; *Kronika Oddziału Łódzkiego Towarzystwa Polonistów RP*, „Prace Polonistyczne” 1938, Seria II, s. 451—456; 1939, Seria III, s. 461—472.

¹⁴ W latach 1920—1923 swój akces do Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego zgłosiło 149 łodzian, którzy przynależeli do centrali owego stowarzyszenia w Krakowie. Łódzki Oddział TMJP powstał 6 V 1923 r. i zajmował się krzewieniem wiedzy o mowie ojczystej drogą publicznych odczytów. Jako delegenci występowali m. in. W. Doroszewski, Z. Klemensiewicz, K. Nitsch, S. Słoński (Z. H. [Z. Hajkowski], *Z działalności Koła Łódzkiego Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*, „Prace Polonistyczne” 1937, [Seria I], s. 389—392).

¹⁵ „Wolna Łódź” ukazywała się od 24 I do 31 I 1945 r. Redagowali ją poza członkami czołwki wojskowej (por. Ltwin, por. Pawłowska, ppor. Nowicki) dziennikarze miejscowi F. Bąbol i H. Rudnicki (F. Bąbol, „Wolna Łódź”..., „Express Ilustrowany” nr 39 z 15 II 1961; I. Beck, *Jak powstały pierwsze gazety w wyzwolonej Łodzi*, „Dziennik Łódzki” nr 18 z 19 I 1949).

¹⁶ W jej skład wchodził: A. Mikułko, Z. Eigerówna, S. Babisia, S. Ziemak. Mieli oni za zadanie zorganizować stały „czytelnikowski” dziennik; po nich — około 10 II — przybył J. Huszcza z zespołem obsługującym aparaturę do nadawania i przyjmowania depech dla prasy (R. Hanczko, *Dzienniki Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”...*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, z. 1, 250—251; J. Huszcza, *Wspominki nie zawsze fraszobliwe*, Łódź 1960, s. 109—110).

następne miesiące dosłownie z dnia na dzień. Emisariusze „Czytelnika” stoczyli w lutym 1945 r. zwycięską batalię z napływającymi coraz liczniej do Łodzi przedstawicielami innych instytucji nie tylko o pomieszczenia biurowe, handlowe oraz drukarnie lecz także o mieszkania dla pisarzy. Zajęto na nie trzy posesje w centrum Łodzi znajdujące się obok siebie (ul. Mickiewicza 8, Al. Kościuszki 98 i 99) oraz dwie w innych punktach miasta (ul. Żeromskiego 21 i Biegańskiego 18). Kwaterunkowa „zachłanność” Jerzego Borejszy, założyciela i ówczesnego dyrektora „Czytelnika” była — jak dowiodły dalsze miesiące — całkiem uzasadniona. Mieszkania niedługo czekały na lokatorów¹⁷. Z każdym dniem ściągali nowi pisarze, dziennikarze, tłumacze, krytycy, historycy i teoretycy literatury, językoznawcy, którzy repatriowali z terenów wschodnich Polski przedwrześniowej, wracali z obozów, więzień, emigracji lub zostali pozbawieni w zniszczonych miastach dachu nad głową. Środowisko literackie Łodzi cechuje wtedy ogromna różnorodność. Znaleźli się tu przedstawiciele wielu ośrodków pisarskich (zwłaszcza warszawskiego, wileńskiego i lwowskiego) oraz kilku generacji, zwolennicy przeciwstawnych nieraz poglądów politycznych, społecznych czy też artystycznych, twórcy o różnej randze i popularności.

Nie zabrakło wśród nich najbardziej wybitnych i znanych reprezentantów literatury dwudziestolecia międzywojennego jak Władysław Broniewski, Jan Brzechwa, Pola Gojawiczyńska, Zofia Nałkowska.

Łódź była dla wielu młodych pisarzy miejscem jeśli nie startu to zdobycia pozycji w życiu literackim kraju — między innymi dla Kazimierza Brandysa, Jana Kotta, Seweryny Szmaglewskiej, Stefana Żółkiewskiego¹⁸.

¹⁷ W. Mrozowski, *Pierwsze dni w Łodzi*, „Osnowa” 1964, s. 173—181.

¹⁸ W latach 1945—1948 przebywali w Łodzi następujący pisarze: K. Artymowicz (Artyniewicz), K. Błeszyński, J. Borejsza, K. Brandys, A. Braun, W. Broniewski, S. Brucz, J. Brzechwa, W. Brzeska, M. Buczkówna, L. Budrecki, M. Castellati-Zajączkowska, T. Chrościelewski, J. Czarny, R. Czekańska-Heymanowa, H. M. Dąbrowska, A. B. Dobrowolski, S. R. Dobrowolski, B. Dudziński, A. Dryszkiewicz, H. Dunin, S. Dygat, T. Fangrat, Z. Fijas, A. Gojawiczyńska, L. Gomolicki, S. Grodzieńska, W. Grodzieńska, P. Hertz, J. Huszcza, H. Januszewska, M. Jastrun, W. Jażdżyński, J. Jurandot, Z. Kałużyński, A. Kamieńska, A. Kamiński, W. Karczewska, A. Kasproicz, K. Korcelli, E. Korzeniewska, H. Koszutska, J. Kott, W. Kozłowski, J. A. Król, S. Lec, T. Łopalewski, R. Matuszewski, J. Miller, J. Minkiewicz, W. Mrozowski, Z. Nałkowska, H. Ożogowska, T. Papier, J. Papuga, L. Pasterniak, W. Pawlak, T. Peiper, Z. Petersowa, M. Piechal, S. Pięta, A. Pogonowska, S. Pollak, M. Promiński, S. Rembek, J. Rojewski, A. Rudnicki, J. Rychlewski, W. Rymkiewicz, H. Safrin, A. Sandauer, C. Schabowski, I. Sikirycki, E. Słobodnik, W. Sło-

Powstaje szereg utworów będących bestsellerami lat powojennych. Niejeden z nich przetrwał próbę czasu jako pozycja o trwałych wartościach, czego przykładem mogą być *Medaliony* Nałkowskiej czy też *Miasto niepokonane*, *Samson* i *Antygona* Brandysa¹⁹.

Łódź jako największe po wojnie obok Krakowa skupisko ludzi pióra była terenem paru zjazdów pisarzy — mianowicie: Drugiego Ogólnopolskiego Zjazdu Związku Zawodowego Literatów Polskich²⁰ oraz Zjazdu Oddziału Wiejskiego Związku Zawodowego Literatów Polskich²¹.

Mimo, że w Łodzi w latach 1945—1946 przebywało około dwustu literatów, ich związek z miastem był dość luźny²². Nie próbują oni poznać niepowtarzalnej specyfiki Widzewa, Bałut, Mani czy też Szlezingu i ich mieszkańców, by zgromadzonym spostrzeżeniom nadać później kształt dzieła literackiego. Spotkania pisarzy z mieszkańcami robotniczych dzielnic w świetlicach i domach kultury należały do rzadkości. Wyjątkiem był Władysław Bro-

bodnik, M. Słomczyński, T. Słupecki, M. Smolarski, W. Smólski, L. Sobierajski, S. Sojecki, A. Sowiński, L. Stolarzewicz, A. Szczerbowski, S. Szmaglewska, J. Sztudynger, E. Szuster, J. Spiewak, L. Swieżawski, G. Timofiejew, K. Truchanowski, A. Ważyk, J. Wyszomirski, B. Zagała, S. Zakrzewska, M. A. Zarębińska, R. Zrębowicz, W. Zólkiewska, S. Zólkiewski, J. Zuławski. Nie jest to lista pełna; pominięto na niej autorów, którzy częściej współpracowali z prasą codzienną niż z periodykami literackimi, satyrycznymi, dla dzieci itd. (ich nazwiska w przypisie 67) oraz osoby, które są rejestrowane w kartotece Oddziału ZLP w Łodzi lecz nie wykazały się nawet w stopniu minimalnym dorobkiem twórczym (prawdopodobnie pierwsi członkowie Koła Młodych z lat 1945—1946). Uwzględniono autorów książek i artykułów w tygodnikach, miesięcznikach itd., epików, dramaturgów, liryków, krytyków literackich (autorzy artykułów i recenzji dotyczących współczesnej literatury związani ze środowiskiem uniwersyteckim wymienieni w przypisie 27). Wykaz pisarzy jest oparty przede wszystkim na dwóch źródłach: na kartotece Łódzkiego Oddziału Związku Literatów Polskich (nie wszyscy pisarze zostali w niej ujęci) oraz na kartotece Oddziału Ewidencji Ludności PRN m. Łodzi.

¹⁹ W Łodzi powstało wiele utworów zasługujących na odnotowanie. Poprzestano na wymienieniu tylko czterech dlatego, że nie zostało dotychczas w pełni ustalone, które książki zostały napisane w Łodzi a które należą do wcześniejszego dorobku poszczególnych autorów.

²⁰ Drugi Ogólnopolski Zjazd Związku Zawodowego Literatów Polskich odbył się w dniach 26 i 27 X 1946 r. Wykaz materiałów prasowych dotyczących tego wydarzenia podaje *Polska Bibliografia Literacka za rok 1947*, Wrocław 1956, s. 323, poz. 4153.

²¹ Zjazd Oddziału Wiejskiego Związku Literatów Polskich odbył się 10 IX 1945 r. Wykaz materiałów prasowych dotyczących tego wydarzenia podaje *Polska Bibliografia Literacka za lata 1944/45*, Wrocław 1957, s. 268, poz. 2913.

²² Nie oznacza to, że Związek Zawodowy Literatów Polskich nie szukał kontaktów ze społeczeństwem łódzkim, czego wyrazem były organizowane od 12 V 1945 r. w sali studio Teatru Wojska Polskiego wieczory autorskie.

niewski, który występował na wieczorach autorskich dla publiczności robotniczej, co częściowo przyczyniło się do ogłoszenia go przez czytelników „Dziennika Łódzkiego” jednym z najpopularniejszych ludzi naszego miasta oraz przyznania mu nagrody Komisji Centralnej Związków Zawodowych²³. Drugim pisarzem, który drogą osobistych kontaktów ze środowiskiem proletariackim dążył do zainteresowania go wartościową literaturą, był Stanisław Ryszard Dobrowolski.

Próbie zainteresowania społeczeństwa łódzkiego sztuką słowa, a pisarzy — życiem ludzi pracy stanowiły dość liczne konkursy literackie zmierzające do odkrycia nowych talentów oraz zachęcające do podejmowania twórczości na określone tematy lub gromadzenia anonimowych utworów z lat okupacji hitlerowskiej²⁴.

Odnosić również należy wznowienie Nagrody Miasta Łodzi, którą lokalne władze honorowały w latach 1926—1937 pisarzy, uczonych i plastyków. Pierwszym laureatem w Polsce Ludowej został Mieczysław Jastrun²⁵.

III

Łódź w pierwszych latach istnienia Polski Ludowej — to nie tylko czołowy ośrodek twórczości literackiej lecz także naukowej. Już w pierwszych tygodniach po wyzwoleniu dźwigają się

²³ Broniewski spotkał się ze społeczeństwem Łodzi m. in. w Centralnym Domu Kultury, w Domu Propagandy PPR, w Domu Kultury „Haszomer”; poza tym — na wieczorach autorskich w ZZLP. W Elektrowni Łódzkiej odbyły się uroczystości ku czci Poety. Pisarz zamierzał na stałe osiedlić się w Łodzi, jednak wyjechał do Warszawy 31 III 1949 r. Co wpłynęło na zmianę decyzji, nie wiadomo (Z. Petersowa, *Broniewski...*, „Pobudka” 1945, nr 11, s. 11; P. Hertz, *List z Łodzi*, „Twórczość” 1946, nr 4, s. 161).

²⁴ W 1945 r. ogłoszono w Łodzi następujące konkursy literackie: konkurs Wydziału Propagandy Komitetu Wojewódzkiego PPS „Zbieramy piosenki i dowcipy z okresu okupacji” („Pobudka” nr 3, s. 10); w 1946: konkurs „Głosu Robotniczego” na utwór o tajnym nauczaniu („Pobudka” nr 14, s. 13), konkurs Oddziału ZZLP w Łodzi na utwór literacki z życia robotniczego lub chłopskiego („Kuźnica” nr 4, s. 9), konkurs „Szpilek” „Szukamy nowych talentów” („Szpilki” nr 43, s. 2), konkurs Wojewódzkiego Wydziału Kultury w Łodzi na utwór dla zespołów świetlicowych („Dziennik Łódzki” nr 22, s. 4), konkurs na nazwę dla nowopowstałej sceny literackiej Brzechwy i Minkiewicza („Szpilki” nr 2, s. 3); w 1947 r.: konkurs dla byłych więźniów politycznych („Głos Robotniczy” nr 162, s. 4), konkurs „Wsi” („Wieś” nr 26), konkurs na twórczość literacką i plastyczną czytelników „Echa Wieczornego”; w 1948 r.: konkurs na powieść („Kuźnica” nr 52), konkurs ZZLP w Łodzi na wiersz o treści społeczno-rewolucyjnej („Odrodzenie” nr 51—52).

²⁵ B. Dudziński, *Kronika ruchu literackiego w Łodzi w latach 1945—1964*, „Osnowa” 1965, s. 275—289.

zlikwidowane przez okupanta placówki oświatowe i badawcze a przede wszystkim tworzą się nowe.

5 marca 1945 r. odbyło się posiedzenie komitetu powołanego przez Ministerstwo Oświaty dla zorganizowania Uniwersytetu, a już w dziesięć dni później — 15 marca — w Uniwersytecie Państwowym — Wolnej Wszechnicy Polskiej²⁶ rozpoczęto wykłady. W ramach Wydziału Humanistycznego, jednego z sześciu założonych, tworzy się jedenaście zakładów filologicznych: teorii literatury, filologii słowiańskiej, języka polskiego, historii literatury polskiej (3 zakłady), filologii klasycznej, języka i literatury francuskiej, języka i literatury niemieckiej oraz języka i literatury angielskiej²⁷.

W ciągu pierwszych czterech lat akademickich ukończyły Wydział Humanistyczny 182 osoby, w tym znaczna część — kierunki filologiczne. Liczba absolwentów młodej humanistyki łódzkiej stanowi jednak tylko częściowy miernik jej wkładu w życie literackie miasta i kraju. Bardziej istotny jest żywy ruch ideowy i naukowy młodzieży akademickiej. Wynikał on z wielu przyczyn. Najbardziej ważną było jednoczesne oddziaływanie na młodzież różnych ideologii reprezentowanych przez instytucje, organizacje i ludzi, z którymi się ona stykała. Wyrazem aktywności naukowej

²⁶ Owa złożoność nazwy uczelni pochodzi stąd, że niektórzy organizatorzy (m. in. Teodor Vieweger) pragnęli zachować tradycję Oddziału Łódzkiego Wolnej Wszechnicy Polskiej.

²⁷ W zakładach filologicznych UŁ pracowali uczeni reprezentujący przed 1939 r. różne środowiska naukowe, przede wszystkim — podobnie jak pisarze i dziennikarze — warszawskie, lwowskie i wileńskie. W latach 1945—1948 z łódzką Alma Mater związali się na stałe lub czasowo następujący pracownicy naukowcy — samodzielni (profesorowie, docenci, zastępcy profesorów według stanu z okresu powojennego): S. Adamczewski, A. Boleski, S. Ciesielska-Borkowska, W. Doroszewski, T. Grzebieniowski, B. Kielski, S. Kułakowski, J. Oko, J. Saloni, J. Schnayder, S. Skwarczyńska, Z. Stieber, H. Ułaszyn, Z. Żygulski; pomocniczy (asystenci i adiunkci posiadający stopień magistra lub doktora oraz zastępcy asystentów bez stopnia naukowego): L. Błaszczuk, J. Boleska, J. Chmielewski, K. Dejna, L. Francew, M. Golias, L. Gomolicki, Z. Gosiewska, H. Grotowska, H. Grudzińska-Zakrzewska, S. Hencz, J. Z. Jakubowski, I. Karasińska, A. Kotula, J. Kruszewska, C. Kudzinowski, J. Kuropatwińska, S. Lazarowa, L. Łopatyńska, H. Malanowicz, S. Michalski, A. Nofer, W. Ostrowski, U. Ościk, T. Sivert, Z. Skwarczyński, P. Smoczyński, M. Smokowski, W. Śmiech, J. Trzynadłowski, T. Zajączkowska. Dorobek naukowy historyków literatury i językoznawców prezentuje zestawienie bibliograficzne J. Racięckiej, W. Skibińskiej i W. Święcickiej, *Uniwersytet Łódzki w pierwszym dziesięcioleciu*, Wrocław 1955, s. 60—87. Rozwój wszystkich zakładów filologicznych relacjonuje S. Skwarczyńska, *Wydział Filologiczny, [w:] Uniwersytet Łódzki 1945—1970*, Łódź 1970, s. 67—85. Podstawowym źródłem informacji o kadrze naukowej są kolejne tomy *Składu osobowego [UŁ] i spisu wykładów za lata akademickie 1946/47, 1947/1948, 1948/49*.

młodzieży polonistycznej było powstanie w obrębie Koła Polonistów dwóch współzawodniczących ze sobą zespołów. W skład jednego weszli studenci przyjmujący kryteria oceny literatury lan-sowane w okresie międzywojennym. Drugi zespół skupił zwolenników wartościowania sztuki słowa w oparciu o założenia filozofii marksistowskiej.

W upowszechnieniu marksizmu wśród młodzieży studenckiej dużą rolę odegrało — obok organizacji społecznych działających na uczelni — Studium Krytyki Literackiej przy Związku Zawodowym Literatów Polskich w Łodzi²⁸. Inicjatorem był tygodnik społeczno-literacki „Kuźnica”. W lokalu redakcji tego pisma jego współpracownicy dzielili się swoimi doświadczeniami w zakresie badań literackich. Uczestnicy owych seminariów stanowili główny trzon delegacji na dwa kolejne zjazdy Związku Kół Polonistycznych Polskiej Młodzieży Akademickiej²⁹; na trzecim — wystąpił jako gospodarze³⁰. O randze łódzkiego zjazdu świadczy fakt, że stał się on przedmiotem nie tylko sprawozdawczych notatek lecz także polemicznych artykułów w prasie całego kraju.

Poza Uniwersytetem Łódzkim wiedzę o literaturze krzewią trzy uczelnie: Państwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna³¹, Pań-

²⁸ Studium Krytyki Literackiej przy ZZLP Oddział w Łodzi otwarto w maju 1946 r. Wykłady prowadzili: J. Kott, E. Korzeniewska, R. Matuzewski, A. Stawar, S. Żółkiewski.

²⁹ Na pierwszym powojennym zjeździe Związku Kół Polonistycznych Polskiej Młodzieży Akademickiej studenci UŁ zaprezentowali referat H. Kulagowskiej *Oblicze współczesnej młodzieży* oraz wiersze A. Brauna, J. Millera, A. Nofer i A. Pogonowskiej. Na drugim zjeździe (Kraków 31 X—3 XI 1947) poloniści łódzcy przedstawili referaty T. Drewnowskiego *Zagadnienie fikcji literackiej*, M. Żmigrodzkiej *Zagadnienie tendencji w powieści realistycznej* oraz M. Buczkówny, W. Kiwilszo i A. Pogonowskiej *O „Dzieciach” Prusa*.

³⁰ Zjazd odbył się w dniach 30 X—3 XI 1948 r. w Łodzi. Poloniści miejscowi (T. Drewnowski, M. Janion i M. Żmigrodzka) wystąpili z referatem zespołowym poświęconym poetom „Skamandra”. Artykuły i notatki o zjeździe ukazały się w wielu czasopismach na terenie całego kraju, w niektórych — kilkakrotnie. Z okazji zjazdu wydano *Antologię młodych poetów łódzkich. Różnie idąc*, Łódź 1948. Publikacja ta zawierała powstałe w latach 1946—1948 utwory członków Sekcji Artystyczno-Literackiej Koła Polonistów UŁ. O udziale łódzkiej młodzieży w trzech kolejnych Zjazdach Polonistów pisze jeden z ich uczestników T. Drewnowski w *Łódzkich Juweniliach (Tranzytem przez Łódź, Łódź 1964, s. 172—192)*.

³¹ Państwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi powstała w 1946 r. jako pierwsza w Polsce uczelnia tego typu. W latach 1946—1948 zajęcia na Wydziale Humanistycznym PWSP prowadzili: K. Dejna, W. Doroszewski, L. Łopatyńska, W. Lipiec, J. Z. Jakubowski, S. Skwarczyńska i Z. Stieber (Akta PWSP w Łodzi, archiwum UŁ).

stwowa Wyższa Szkoła Teatralna³² oraz Studium Dziennikarsko-Publicystyczne³³.

Swoiste dopełnienie polonistyki uniwersyteckiej stanowiły wspomniane uprzednio seminaria „Kuznicy” oraz Studio Literackie w Klubie Młodych przy ZZLP w Łodzi³⁴. Grupowało ono młodzież o różnym wykształceniu mającą zamiar poświęcić się pracy pisarskiej. Na zajęciach pracownicy naukowci Uniwersytetu zaznajamiali słuchaczy z zasadniczymi wiadomościami z zakresu nauki o sztuce słowa.

Powstawaniu uczelni w Łodzi towarzyszy praca nad reaktywaniem lokalnych organizacji naukowych. Prof. dr Teodor Wieweger, który obok godności rektora Wolnej Wszechnicy Polskiej piastował przed 1939 r. przewodnictwo Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łodzi, podjął zabiegi zmierzające do wznowienia działalności tej organizacji, która w 1946 r. przekształciła się w Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Na czele Wydziału I Nauk Humanistycznych stanął nestor językoznawstwa prof. dr Henryk Ułaszyn³⁵.

Odradza się również Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, specjalistyczne stowarzyszenie naukowe polonistów. W kilka dni po zakończeniu wojny, 13 maja 1945 r., z inicjatywy prof. dr Juliusza Salonięgo łódzki oddział Towarzystwa wznowił działalność jako pierwsza reaktywowana po okupacji jego placów-

³² Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna (początkowo Państwowy Instytut Sztuki Teatralnej) powstał we wrześniu 1945 r. Nie ustalono, kto prowadził zajęcia z historii i teorii literatury; prawdopodobnie — W. Lipiec i J. Saloni.

³³ Studium Dziennikarsko-Publicystyczne zostało założone w Łodzi 25 X 1945 r. jako jedna z agend warszawskiej Akademii Służby Publicznej. Szkoła istniała prawdopodobnie do 1948 r.; zlikwidowana ze względu na zbyt niski poziom nauczania niektórych przedmiotów zawodowych. Zajęcia z zakresu literatury prowadził Z. Maciejowski (T. Z. H a n u s z, *Dziennikarstwo*, Łódź 1947, s. 85—87; „Prasa Polska” 1947, nr 2—3, s. 15).

³⁴ Studio Literackie powstało 1 XI 1945 r. w Klubie Młodych istniejącym jako agenda ZZLP w Łodzi od września 1945 r. Pracami Studia kierował J. Saloni; wykłady prowadzili pracownicy naukowci UŁ (S. Skwarczyńska, Z. Stieber, S. Lichański, J. Trzynadłowski) oraz krytycy literaccy (A. Sandauer). Seminarium dla młodzieży próbującej sił w zakresie twórczości pisarskiej prowadził też na łamach czasopisma „Świetlica” S. Lichański (S. L i c h a ń s k i, *Sekcja literacka czytelników*, „Świetlica” 1946, nr 1, s. 32—35). Opiekę nad utalentowaną literacko młodzieżą roztaczała też Sekcja Literacka Robotniczego Domu Kultury w Łodzi („Świetlica”, wrzesień 1945, s. 24—25).

³⁵ Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Łodzi istniało uprzednio w latach 1937—1939. Jego założycielem był Zygmunt Lorentz, nauczyciel-historyk, zasłużony działacz kulturalny. Łódzkie Towarzystwo Naukowe rozpoczęło działalność 4 III 1946 (J. D y l i k, *Powstanie Łódzkiego Towarzystwa Naukowego...*, [w:] *Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Sprawozdania z czynności i posiedzeń do 30 VI 1946 r.*, Łódź 1947).

ka. Agenda Towarzystwa w Łodzi pełniła funkcje Zarządu Głównego dwóch organizacji polonistycznych: Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza oraz Towarzystwa Polonistów Rzeczypospolitej Polskiej. Łódzki oddział Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza prowadzi wielostronną działalność. Organizuje Spółdzielnię Wydawniczą „Polonista” oraz akcję odczytową dla społeczeństwa. Poza tym Towarzystwo żywo uczestniczy w Zjeździe Naukowo-Literackim im. Bolesława Prusa oraz Henryka Sienkiewicza w Warszawie, na którym łódzcy poloniści ogłosili $\frac{1}{3}$ liczby wszystkich referatów³⁶.

Obok wspomnianych uprzednio katedr humanistycznych częściowo partycypowała w życiu literackim miasta Biblioteka Uniwersytecka³⁷ (ze związanym z nią częściowo wspólną kadrą Państwowym Instytutem Książki³⁸) oraz dwie wówczas największe ksiąźnice — Miejska Biblioteka Publiczna im. Ludwika Waryńskiego³⁹ i Centralna Biblioteka Pedagogiczna⁴⁰. Instytucje te, gromadząc i udostępniając obiekty będące dokumentem wielowiekowego rozwoju sztuki słowa i jej recepcji, umożliwiały pracę pisarzy i uczonych.

Czytelnicze potrzeby ogółu zaspokajają pierwsze rejonowe filie Miejskiej Biblioteki Publicznej⁴¹, kilkanaście prywatnych wypożyczalni książek oraz pięćdziesiąt księgarń⁴².

³⁶ Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza istniało w Łodzi uprzednio w latach 1930—1938. Założycielem i sekretarzem Oddziału był Ludwik Kalisz, nauczyciel-polonista, zasłużony działacz kulturalny. Powojenne dzieje Towarzystwa referuje S. Borowkin w *Sprawozdaniach Oddziałów Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza*, „Pamiętnik Literacki” 1962, z. 3, s. 311—315.

³⁷ Biblioteka Główna Uniwersytetu Łódzkiego rozpoczęła działalność 11 II 1945 r. jako pierwsza po wojnie łódzka ksiąźnica tego typu, nie posiadając ani jednej książki. Pod koniec 1945 r. liczyła około 90 000 tomów pochodzących z księgozbiorów opuszczonych a zabezpieczonych przez pracowników tej instytucji oraz z darów społeczeństwa.

³⁸ Państwowy Instytut Książki był instytucją naukową, stanowiącą ośrodek dokumentacji, badań i poradnictwa z zakresu spraw dotyczących książki; między innymi wydawał czasopismo „Bibliografia Bibliografii i Nauki o Książce”. PIK powstał 20 IX 1946 r. w Łodzi, prawdopodobnie w 1948 r. przeniósł się do Warszawy.

³⁹ Miejska Biblioteka Publiczna im. L. Waryńskiego w Łodzi założona 11 X 1917 r., wznowiła pracę 28 V 1945 r., udostępniając czytelnikom 36 399 tomów z posiadanych przed wojną 100 000 woluminów.

⁴⁰ Centralna Biblioteka Pedagogiczna w Łodzi (obecnie Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka) założona w 1925 r., wznowiła pracę 14 VI 1945 r., udostępniając czytelnikom 15 000 woluminów stanowiących 75% stanu przedwojennego.

⁴¹ W latach 1945—1948 powstało ich czternaście.

⁴² Dwie z nich istnieją do chwili obecnej: Pierwsza Łódzka Wypożyczalnia Książek (Andrzeja Struga 5, założona w 1898 r.) oraz Wypożyczal-

IV

Bytność w Łodzi wielu ludzi sztuki i nauki, działalność wyższych uczelni, ocalenie przed dewastacją zakładów poligraficznych — wszystko to stwarzało dogodne warunki do rozwoju w tym mieście ruchu wydawniczego.

Pierwszą instytucją edytorską, która powstała po wyzwoleniu była — jak wspomniano — Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”⁴³. Odegrała ona ogromną rolę w organizowaniu życia kulturalnego w Polsce w latach 1944—1948, prowadząc działalność kontynuowaną w okresie późniejszym przez kilka instytucji, jak RSW „Prasa”, „Ruch”, „Dom Książki”, PW „Wiedza Powszechna” oraz Towarzystwo Wiedzy Powszechnej. Szczytowy okres rozwoju „Czytelnika” przypada więc na lata bytności jego Zarządu Głównego i Delegatury Wojewódzkiej w Łodzi. Dowodem wielkiej aktywności i sprężystości organizacyjnej Spółdzielni jest bogactwo form jej pracy. Owa instytucja:

1) wydawała następujące czasopisma: dzienniki („Rzeczpospolita”, później „Dziennik Łódzki”), tygodniki i dwutygodniki (społeczno-literackie „Kuźnica”, „Wieś”; satyryczne „Szpilki” i „Mucha”; przeznaczone dla dzieci i młodzieży „Świerszczyk” i „Przyjaciół”; adresowany do rzemieślników „Przyjaciół Rzemieślnika” oraz do czytelnika wiejskiego „Chłopi”) i miesięcznik poświęcony pracy oświatowo-kulturalnej „Książka i Kultura”;

2) przygotowywała do druku publikacje różnego typu stanowiące znaczną część ówczesnej produkcji wydawniczej — a więc utwory pisarzy współczesnych i dawnych, książki naukowe i popularnonaukowe, podręczniki szkolne, słowniki oraz nuty⁴⁴;

3) zorganizowała Centralę Bibliotek Ruchomych mającą na celu założenie sieci bardzo licznych bibliotek, których obowiązkiem byłoby zaopatrzenie w książki mieszkańców kilku lub kilkunastu domów znajdujących się najbliżej placówek tego typu;

---

nia Książek „Lektura” (Główna 60). Według stanu na 1 VII 1948 r. podanego przez *Spis księgarń oraz wypożyczalni książek zarejestrowanych w Związku Księgarzy Polskich* (Warszawa 1948, s. 38—41, 95—96) w Łodzi było 50 księgarń oraz 10 wypożyczalni (w tym jedna nie rejestrowana).

⁴³ Łódzka Delegatura „Czytelnika” powstała 29 I 1945 r. jako pierwsza w kraju (J. R., *Dotychczasowy dorobek „Czytelnika”, „Książka i Kultura”* 1945, nr 1, s. 8).

⁴⁴ Posiadane źródła nie pozwalają na precyzyjne określenie, ile pozycji przygotowała redakcja dzieł literatury pięknej (w której pracowali M. Jastrun, J. Kulczycka-Saloni, Z. Skwarczyński) w okresie bytności „Czytelnika” w Łodzi. Wiadomo tylko, że znaczną część książek Spółdzielni tłoczyły drukarnie łódzkie.

4) założyła Biuro Badania Czytelnictwa — jedyną wówczas placówkę naukową tego typu w naszym kraju, która prowadziła między innymi badania ankietowe nad stosunkiem dzieci i młodzieży do świeżo wydanej przez Spółdzielnię „Czytelnik” serii książek, podejmowała prace dotyczące recepcji „Świerszczyka”, zainteresowań dorosłych czytelników określonymi typami książek, sondowała jaka jest popularność *Pana Tadeusza*;

5) organizowała cykle imprez kulturalno-oświatowych ilustrowanych recytacjami, przezroczami, śpiewem, muzyką, z których wiele poświęcono literaturze; sztuka słowa zajmowała niepoślednie miejsce w cyklu odczytów „Rozwój kultury europejskiej”, upowszechniały ją też spotkania z pisarzami i krytykami⁴⁵;

6) uruchomiła dwie drukarnie (Piotrkowska 96, Żwirki 2), księgarnie i sklepy z materiałami piśmiennymi oraz z czasopismami (Piotrkowska 53, 62, 96 i 147), poza tym sieć ulicznych kolporterów prasy;

7) prowadziła teatr kukielkowy „Faramuszka”;

8) dążyła do zapewnienia pracownikom kultury elementarnych warunków bytowania, zdobywając dla nich mieszkania, organizując stołówki itd.⁴⁶

W ślad za „Czytelnikiem” lokują się w Łodzi dyrekcje reaktywowanych lub nowopowstałych firm edytorskich. Należy tu wymienić przede wszystkim dwie zorganizowane przez czołowe organizacje polityczne Spółdzielnie Wydawnicze — związaną z Polską Partią Robotniczą „Książkę” oraz będącą placówką wydawniczą Polskiej Partii Socjalistycznej „Wiedzę”.

Inne instytucje edytorskie — to Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Zakłady Wydawnicze Michała Arcta, Wydawnictwo Władysława Bąka i inne.

Tworzą się także placówki o charakterze lokalnym, z których najważniejszymi są Łódzki Instytut Wydawniczy, „Poligrafika”, „Polonista”, Spółdzielnia Dziennikarska „Prasa”, „Kolumna”, „Czytaj”, Spółdzielczy Instytut Wydawniczy, Okręgowa Spółdzielnia Nauczycielska. Poza tym zajmują się działalnością wydawniczą niektórzy księgarze — między innymi Karol Wiśniewski (Księgarnia Naukowa), Jan Lemański (Księgarnia Ludowa), Stanisław Jamiołkowski. Rozpoczynają również pracę w tym zakresie

⁴⁵ H. D u n i n ó w n a, *Z doświadczeń odczytowych Delegatury Łódzkiej, „Książka i Kultura”* 1946, nr 4—6, s. 14—17.

⁴⁶ Wiele materiałów dotyczących działalności „Czytelnika” w Łodzi dostarczają notatki i artykuły w „Książce i Kulturze”, zwłaszcza w pierwszych rocznikach (1945, 1946).

niektóre instytucje jak na przykład Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Działają liczni edytorzy przygodni, zajmujący się najczęściej wydawaniem tandetnych antologii piosenek z lat okupacji oraz przedwojennych i powojennych „szlagerów”.

Z instytucji, które zamierzały stale działać w Łodzi, najwięcej naukowych publikacji literackich wydały „Polonista”, „Poligrafika”, Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Edytorem zajmującym się publikacją książek i czasopism poświęconych wyłącznie literaturze była Spółdzielnia Wydawnicza „Polonista”. Rozpoczęła ona działalność od wznowienia trzech czasopism wydawanych przed 1939 r. przez Oddziały Warszawski i Łódzki Towarzystwa Polonistów Rzeczypospolitej Polskiej; były to: rocznik „Prace Polonistyczne”⁴⁷ oraz dwumiesięczniki „Życie Literackie”⁴⁸ i „Polonista”⁴⁹, którego kontynuacją później stała się wydawana na zlecenie Ministerstwa Oświaty „Polonistyka”⁵⁰.

Na szczególną uwagę zasługują „Prace Polonistyczne”; po pierwsze — jako czasopismo naukowe założone już w 1937 r. w Łodzi, po drugie — jako jedno z nielicznych w naszym kraju wydawnictw periodycznych poświęconych nauce o literaturze. Z publikacji książkowych wyróżnia się prawie 600-stronicowa *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterdziestolecia pracy naukowej prof. dra Juliusza Kleinerja* zawierająca m. in. 23 prace z historii i teorii literatury uczniów jubilatą. Pozostałe wydawnictwa — to tom I *Szkiców z filozofii literatury* Romana Ingarde-
na, zarys monograficzny *Bolesław Prus* Janiny Kulczyckiej-Saloni. Do szerszego kręgu czytelników była adresowana seria wydawnicza „Pisarze współcześni”, którą zainaugurował szkic Ewy Korzeniewskiej *Zofia Nałkowska*.

⁴⁷ „Prace Polonistyczne” zostały wznowione w 1946 r.; ukazują się do chwili obecnej w Łodzi. W latach 1946—1948 redagowali pismo S. Skwarczyńska, A. Kowalska i J. Trzynadłowski.

⁴⁸ „Życie Literackie” (wychodzące przez 1946 r. pod zmienionym tytułem „Zagadnienia Literackie”) ukazywało się w Łodzi od stycznia 1946 r. do grudnia 1948 r. Skład redakcji ulegał zmianom; należeli do niej: A. Boleski, E. Korzeniewska, J. Kulczycka-Saloni, J. Saloni, S. Skwarczyńska, Z. Skwarczyński.

⁴⁹ „Polonista” ukazywał się w Łodzi od stycznia 1946 r. do czerwca 1947 r. pod redakcją J. Z. Jakubowskiego, A. Mirkowicza i E. Sawrymowicza.

⁵⁰ „Polonistyka” ukazywała się w Łodzi od stycznia 1948 r. do stycznia 1952 r. pod redakcją J. Z. Jakubowskiego, E. Greńkowskiej, J. Baculewskiego, K. Budzyka, K. Lausza, H. Szypera. W pierwszym roczniku występuje znaczna część autorów z łódzkiego środowiska naukowego i nauczycielskiego, później z każdym miesiącem współpraca polonistów łódzkich z czasopiśmie słabnie. Od 1952 r. redakcja „Polonistyki” mieści się w Warszawie.

Upowszechnieniu wiedzy o literaturze służył też wydawany przez „Poligrafikę” cykl monografii poświęconych życiu i twórczości wybitnych pisarzy polskich jak Słowacki, Konopnicka czy Żeromski. Edytor ów zasłużył się również jako wydawca kilku wartościowych antologii.

Prezentacji bieżącego dorobku łódzkich uczonych a wśród nich humanistów była poświęcona seria „Prace Wydziału I Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”.

Pozostałe ze wspomnianych uprzednio firm specjalizowały się w publikowaniu tekstów literackich, mianowicie Wydawnictwo Władysława Bąka zainicjowało redagowaną przez Karola Wiktora Zawodzińskiego serię „Kraszewski na nowo odczytany”, zaś Łódzki Instytut Wydawniczy wyróżnił się jako edytor książek dla dzieci i młodzieży wartościowych pod względem literackim i graficznym. Wśród nich znalazły się pierwsze edycje wielu utworów Brzechwy oraz tłumaczenia powieści Twaina, Dickensa, Gautiera, Verne'a i adaptacja *Nędzników* Hugo.

Dążąc do jak najszybszego dostarczenia niezbędnych publikacji a w pierwszym rzędzie lektur szkolnych, większość firm edytorskich niezależnie od ich profilu wydawała dzieła i opracowania literackie. Przykładem tego może być podjęta przez specjalizującą się w dostarczaniu publikacji społeczno-politycznych Spółdzielnię Wydawniczą „Książka” inicjatywa stworzenia „Biblioteki Pisarzy Polskich i Obcych”, serii komentowanych tekstów wchodzących do kanonu lektur szkół różnego typu. Tym samym celem służyła też seria „Mała Biblioteczka «Książki»”. Instytucja ta poza tym wznowiła zapoczątkowany przed wojną przez Manfreda Kridla cykl rozpraw teoretycznoliterackich „Z zagadnień poetyki” oraz dzieła literatury francuskiej wchodzące w dwudziestolecie międzywojennym w skład „Biblioteki Boya”. Serię lektur szkolnych opatrzonych wstępami i przypisami wydawała też „Wiedza”. Również inni edytorzy wychodzili naprzeciw potrzebom szkoły i uniwersyteckiej polonistyki, wydając jednocześnie utwory literatury współczesnej.

W Łodzi ukazują się pierwsze po wojnie podręczniki języka polskiego, a Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych wydaniem w tym mieście pierwszej swojej książki *Chłop polski w dziejach i literaturze* zapoczątkowują swoją działalność.

V

Równoległe z przybywaniem do Łodzi nowych pisarzy lokują się w niej redakcje już istniejących czasopism oraz powstają nowe. Wśród nich wyróżnia się miesięcznik, później tygodnik spo-

łeczno-literacki „Kuznica”⁵¹. Ukazał się on w czerwcu 1945 r., a po paru miesiącach zajął obok „Odrodzenia” i „Twórczości” czołową pozycję w czasopiśmiennictwie kulturalnym. Zdecydował o tym fakt, że o ile dwa wspomniane periodyki starały się skupić pisarzy, którzy mimo różnych poglądów chcieli służyć nowej Polsce swym talentem o tyle „Kuznica” wyraźnie określiła swój charakter ideowy, jednoznacznie opowiedziała się za światopoglądem marksistowskim. Stosując nowe ujęcie zjawisk współczesnych i dawnych, periodyk ów polemizował z innymi czasopismami, zwłaszcza z „Tygodnikiem Powszechnym” pismem społeczno-literackim krakowskiej kurii biskupiej. Owe polemiki ze zwolennikami innych postaw wobec rzeczywistości wzbudzały zainteresowanie w środowisku artystycznym i naukowym, przyczyniając się do ożywienia dyskusji. Na łamach „Kuznicy” ukazywały się pierwsze w Polsce Ludowej próby analizy dzieł klasyków naszej literatury dokonane w oparciu o założenia filozofii marksistowskiej.

Drugi ukazujący się w Łodzi tygodnik kulturalno-społeczny to „Wies”⁵². Pismo to skupiało autorów interesujących się zagadnieniami kultury wsi dawnej, współczesnej i przyszłej; przez jakiś czas skupiało twórców ludowych — poetów i prozaików.

W parę miesięcy po wyznaczeniu Łodzi wznowionemu wydawnictwu „Szpilek”⁵³. W 1946 r. zostaje reaktywowana „Mucha”⁵⁴, jeden

⁵¹ „Kuznica” ukazywała się w Łodzi od 1 VI 1945 r. do 29 V 1949 r.; później — w Warszawie. Pierwotnie do zespołu redakcyjnego należeli: A. B. Dobrowolski, M. Jastrun, J. Kott, Z. Nałkowska, A. Rudnicki, S. Zólkiewski; później — K. Brandys, S. Dygat, P. Hertz, R. Matuszewski, S. Pollak, A. Ważyk i J. Zuławski. Współpracowali z „Kuznicą” liczni pisarze, krytycy, naukowcy, działacze kulturalni i politycy. Działalność redakcji „Kuznicy” jest jedynym epizodem życia literackiego w Łodzi, który dotychczas był przedmiotem szczegółowych badań, tematem trzech prac: monografii Z. Żabickiego, „Kuznica” i jej program literacki (Kraków 1966) oraz rozprawy M. Stępnia, *Program literacki „Kuznicy”* („Ruch Literacki” 1964, nr 4) i K. Śreniowskiej, *Rola „Kuznicy” i „Myśli Współczesnej” w polskiej rewolucji kulturalnej 1945—1949* („Rocznik Łódzki” 1965, t. X, s. 191—203).

⁵² „Wies” ukazywała się w Łodzi od 18 III 1945 r. do 28 VIII 1949 r.; później — w Warszawie. Redaktorem był J. A. Król. O „łódzkim” okresie pisma i przekształcaniu się jego profilu wiele materiału dostarczają wspomnienia W. J a ż d z y Ń s k i e g o, *Kartki z dziejów „Wsi”* (*Tranzjtem przez Łódź, Łódź* 1964, s. 192—238).

⁵³ „Szpilki” założone w 1935 r. ukazywały się w Łodzi od 1 III 1945 r. do 4 I 1947 r., później — w Warszawie. W skład zespołu redakcyjnego tego pisma weszli jego dawni współpracownicy: S. J. Lec, Z. Mitzner, L. Pasternak. Kierownikiem artystycznym był J. Zaruba.

⁵⁴ „Mucha” ukazywała się w Łodzi od 27 X 1946 r. do 29 II 1948 r., później — w Warszawie. Pismo to, istniejące od 1871 r. wznosił E. Lipiński za zgodą spadkobierców W. Buchnera, przedwojennego redaktora.

z najstarszych polskich periodyków humorystyczno-satyrycznych. Również od 1946 r. wychodzi trzecie z pism omawianego typu „Rózgi biją co tydzień”⁵⁵.

Zagadnieniom dramatu była poświęcona „Łódź Teatralna”⁵⁶. Czasopismo to, pełniąc ściśle użytkową funkcję programu teatralnego, a więc publikacji komentującej repertuar dwóch czołowych scen łódzkich, było jednocześnie nieoficjalnym organem ludzi słujących Melpomene. Stąd niejedna pozycja zamieszczona na łamach tego pisma ma trwałą wartość. Periodyk ów nie ograniczał się do materiałów związanych z wystawianą aktualnie sztuką lecz prezentował publikacje dotyczące reżyserów, aktorów, kompozytorów, pisarzy, które nie odnosiły się do bieżących premier.

W Łodzi znalazło przystań po wojennej tułaczce wielu pisarzy dla dzieci i młodzieży. Przystąpili oni do wydawania czasopism dla małych czytelników. W 1945 r. wyszedł pierwszy numer „Świerszczyka”⁵⁷ będącego wówczas pismem dla dzieci najmłodszych; w latach następnych przybywają dwa nowe tytuły — „Przygoda”⁵⁸ i „Przyjaciół”⁵⁹ adresowane do młodzieży szkolnej.

Grupa działaczy Oddziału Łódzkiego Związku Nauczycielstwa Polskiego przystąpiła w pierwszych miesiącach 1945 r. do pracy nad wznowieniem znanych już w dwudziestolecu międzywojennym periodyków „Płomyka”, „Płomyczka” i „Małego Płomyczka”. Pierwsze powojenne numery owych pism zostały przygotowane do druku w naszym mieście⁶⁰.

„Muche” redagowało kolegium składające się z E. Lipińskiego, W. L. Brudzińskiego. Kierownikiem artystycznym był M. Piotrowski. Stale współpracował jako autor wierszowanych „artykułów wstępnych” W. Słobodnik (list W. Brudzińskiego do autora niniejszej pracy z 18 VI 1970; list T. Boruńskiej do autora niniejszej pracy z 25 IV 1970).

⁵⁵ „Rózgi” ukazywały się w Łodzi przez cały okres istnienia, tj. od 11 VIII 1946 r. do 5 X 1947 r. pod redakcją S. Sojeckiego i S. Stefańskiego. Kierownikiem artystycznym był H. Tomaszewski.

⁵⁶ „Łódź Teatralna” ukazywała się w Łodzi przez cały okres swego istnienia, tj. od września 1946 r. do 1950 r. Założycielem pisma był L. Schiller, redaktorem — Z. Kałużyński, później — T. Sivert.

⁵⁷ „Świerszczyk” ukazywał się w Łodzi od 1 V 1945 r. do 7 VIII 1949 r., później — w Warszawie. Redaktorem była W. Grodzieńska, kierownikiem artystycznym — J. M. Szancer.

⁵⁸ „Przygoda” ukazywała się w Łodzi przez cały czas swego istnienia, tj. od 19 V 1946 r. do 23 II 1947 r. pod redakcją H. Tomaszewskiej i M. Zarębińskiej. Kierownikiem artystycznym był J. M. Szancer.

⁵⁹ „Przyjaciół” ukazywał się w Łodzi od 25 VI 1945 r. do 13 VIII 1949 r., później — w Warszawie. Redaktorem była H. Koszutska, kierownikiem artystycznym — J. M. Szancer, później — M. Piotrowski i S. Bernaciński.

⁶⁰ Prace nad wznowieniem „Płomyka”, „Płomyczka” i „Małego Płomyczka” zapoczątkowano wkrótce po wyzwoleniu Łodzi tak, że w lutym

„Miesięcznik Pedagogiczny”⁶¹, drugi periodyk, pomysł wydawania którego również wyszedł z kręgu aktywu ZNP, starał się złagodzić brak wydawnictw przydatnych w pracy dydaktycznej, ogłaszając przystępnie ujęte artykuły, między innymi z zakresu literatury, gramatyki, ortografii oraz metodyki nauczania języka polskiego, w większości pióra miejscowych polonistów: P. Bąka, T. Czapczyńskiego, A. Mirkowicza, Z. Skwarczyńskiego, M. Wdówki oraz M. Woźniakowskiego.

Dostarczenie materiałów literackich nieodzownych w pracy działaczy zajmujących się popularyzacją sztuki i nauki wśród robotników i chłopów było jednym z celów miesięcznika społeczno-artystyczno-oświatowego „Świetlica”⁶². Redakcja owego periodyku w okresie jego bytności w Łodzi potrafiła zachęcić do współpracy wielu przedstawicieli nauki, oświaty, sztuki a wśród nich literatów (S. R. Dobrowolski, S. Pollak, J. Sztudynger) oraz polonistów ze środowiska uniwersyteckiego i nauczycielskiego (J. Saloni-Kulczycka, J. Saloni, S. Lichański, Z. Skwarczyński). Byli oni autorami cyklu sylwetek literackich „Pisarze ludu i pracy”, artykułów dotyczących czytelnictwa, teatru świetlicowego, poświęconych analizie utworów nadsyłanych przez czytelników itd.

Nie zabrakło w Łodzi również czasopism-magazynów przeznaczonych dla szerszego kręgu czytelników. Pierwszy z nich — to „Pobudka”⁶³, periodyk wyraźnie adresowany do środowiska robotniczego. Nie starał się on pozyskać czytelników przez oferowanie im melodramatycznej lub sensacyjnej tandety lecz dążył do wychowania ich na odbiorców wartościowej literatury.

W związku z tym „Pobudka” starała się zaprezentować czytelnikom interesujące — zdaniem redakcji — tematy (minioną wojnę, życie Łodzi dawniej i obecnie, walkę robotników o wyzwolenie społeczne i narodowe) w ujęciu współczesnych pisarzy,

---

i w pierwszej połowie marca przygotowano do druku parę numerów. Z inicjatywą reaktywowania tych czasopism wystąpiła H. Ożogowska; ona też była organizatorem ich redakcji. Pierwszy numer „Płomyka” i „Płomyczka” ukazał się 1 VII 1945 r., „Małego Płomyczka” (pod zmienionym tytułem „Iskierki”) — 1 X 1945 r. (list H. Ożogowskiej do autora niniejszej pracy z 16 II 1970).

⁶¹ „Miesięcznik Pedagogiczny” ukazywał się w Łodzi przez cały okres swego istnienia, tj. od czerwca 1945 r. do stycznia 1946 r. Redagował pismo zespół w składzie: Z. Batorowicz, P. Bąk, J. Cyganowski, R. Ożogowski, E. Szymczykiewicz oraz J. Zaczek.

⁶² „Świetlica” ukazywała się w Łodzi prawdopodobnie od września 1945 r. do stycznia 1947 r.; później pismo zostało zlikwidowane.

⁶³ „Pobudka” ukazywała się w Łodzi przez cały okres swego istnienia, tj. od 30 IX 1945 r. do 27 VII 1947 r. pod redakcją zespołu w skład którego wchodził Z. Mitzner, G. Timofiejew i H. Wachowicz.

m. in. Broniewskiego, Dobrowolskiego, Gojawiczyńskiej, Kaspro-wicza, Leca, Maliszewskiego, Pasternaka, Pruszyńskiego, Szenwał-da. Rozbudzeniu zainteresowania współczesnym życiem literackim służył również cykl wywiadów z ludźmi sztuki „Spotkania po wojnie” oraz stały felieton kulturalny.

Edukację literacką czytelnika prowadzono też przez zaznajamianie go z tradycjami polskiego i obcego piśmiennictwa. Realizacji tego zamierzenia służył trwający pół roku konkurs, którego uczestnicy mieli za zadanie odgadywać autorów tekstów drukowanych w kolejnych numerach pisma. Popularyzowano też poezję i prozę dawnych pisarzy związanych z ruchem robotniczym.

Magazynem obliczonym na czytelnika ze środowiska inteligencckiego był „Tydzień”⁶⁴, pismo konkurujące z „Przekrojem” w doborze aktualnych oraz atrakcyjnych materiałów lecz bardziej tradycyjne od krakowskiego tygodnika w doborze form ich podania. Szczególną poczytnością cieszył się stały felieton Jerzego Wyszomirskiego oraz utwory literackie i prace naukowe (drukowane w całości lub urywkach) dające obraz walki Polaków z faszyzmem jak *Monte Cassino* Wańkowicza czy też wspomnienia z powstania warszawskiego.

W 1945 r. w Łodzi mieściły się redakcje wielu dzienników centralnych. Po przeniesieniu się poszczególnych gazet do Warszawy natychmiast powstawały ich lokalne odpowiedniki. I tak — na miejsce „Głosu Ludu” organu Polskiej Partii Robotniczej powstał „Głos Robotniczy”⁶⁵, „Robotnika” reprezentującego Polską Partię Socjalistyczną zastąpił „Kurier Popularny”⁶⁶, „Rzeczpospolita” o kierunku zbliżonym do orientacji współczesnego Frontu Jedności Narodu zluzował „Dziennik Łódzki”⁶⁷.

⁶⁴ „Tydzień” ukazywał się w Łodzi od 14 VII 1946 r. do 15 I 1947 r., później — w Warszawie. Redagował zespół, w skład którego wchodził prawdopodobnie J. Wyszomirski i Z. Mitzner.

⁶⁵ „Głos Ludu” ukazywał się w Łodzi od 14 III 1945 r. do 19 VI 1945 r. — później w Warszawie; „Głos Robotniczy” — od 20 VI 1945 r. do chwili obecnej.

⁶⁶ „Robotnik” ukazywał się w Łodzi od 11 II 1945 r. do 15 XII 1945 r. — później w Warszawie; „Kurier Popularny” — od 16 XII 1945 r. do 15 XII 1948 r. — później połączony z „Głosem Robotniczym”.

⁶⁷ „Rzeczpospolita” ukazywała się w Łodzi od 13 II 1945 r. do 5 VII 1945 r.; „Dziennik Łódzki” — od 1 II 1945 r. do 12 II 1945 r., później został zastąpiony „Rzeczpospolitą”, po której przeniesieniu się do Warszawy — wznowiony 6 VII 1945 r. Oprócz wymienionych gazet wychodziły w Łodzi — między innymi — następujące pisma centralne: „Polska Zbrojna” (organ Wojska Polskiego), „Wici” (pismo Związku Młodzieży Wiejskiej RP), „Walka Młodych” (periodyk Związku Walki Młodych), „Zielony Sztandar” (organ Stronnictwa Ludowego), „Trybuna Wolności” (czasopismo Polskiej Partii Robotniczej), „Chłopi” (organ Związku Samopomocy Chłopskiej).

Niektóre ze wspomnianych czasopism wniosły wartościowy wkład w dzieło upowszechniania literatury wśród najszerzych mas społeczeństwa. Wyróżnił się w tym zakresie „Głos Robotniczy”, organ KM i KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Redakcja pisma już od początku jego istnienia dbała o właściwy dobór powieści i opowiadań drukowanych w odcinkach, tak by łączyły one atrakcyjną treść z walorami artystycznymi i ideowymi⁶⁸.

W styczniu 1946 r. gazeta, dążąc do zmniejszenia trudności w nauczaniu języka polskiego wynikających z niedostatecznego zaopatrzenia rynku księgarskiego w lektury szkolne, podjęła wydawanie serii wyborów pism klasyków naszej literatury „Biblioteczka «Głosu Robotniczego»”⁶⁹.

Poza tym w 1946 r. ukazały się dwie lokalne gazety popołudniowe -- „Echo Wieczne” oraz „Express Ilustrowany”. Pierwszą z nich zlikwidowano niebawem; druga — istnieje do chwili obecnej. Z czasopismami ukazującymi się w 1945—1948 r. w Łodzi współpracowali następujący dziennikarze: E. Adamiak, W. Baranowska, F. Bąbol, B. Beatus, K. Boergerowa, I. Beck, L. Beck, L. Broszkowski, H. Bułharowska, K. Chmielewski, E. Csató, T. Csató, A. Czermiński, A. Czynczys, W. J. Czynczys, J. Dąbrowski, W. Drozdowski, J. Elberg-Łęcki, S. Gelbart, K. Giżyński, K. Gryżewski, W. Grzybowski, C. Gumkowski, M. Gutkowski, T. Z. Hanusz, M. Jagoszewski, R. Janiślawski, S. Jaśkiewicz, A. Kałuszyner-Ochocki, Z. Kałuziński, A. Karaczewski, W. Karmiola, I. Kawczakowa, Z. Kiszki, S. A. Klimczak, H. Konikowski, S. Kosicki, J. A. Król, Z. Królewski, E. Kroniewicz, F. Kuczkowski, E. Kulczycka-Zaleyska, W. Lachowicz, J. Lawecki, W. Lemiesz, Ł. Łopalewska, Z. A. Łubniska, A. A. Machay, L. Marschak, A. Mikułko, M. Mirski, A. Mirek-Olcha, B. Monkiewicz, M. Naudelman, J. Nieciecki, M. Orlicz, W. Orłowski, H. Paszko-Sachnowska, A. Pawłowicz, M. Podkowiński, J. Piotrowski, A. Pokorski, H. Przemka, J. Roliński, K. Rozmysłowicz, H. Rudnicki, J. Rutkowska, H. Safrin, J. Sawicki, F. Siedlecki, S. Sojecki, S. Speind, S. Stefański, H. Sperber, K. Szenberg-Bogusławski, L. Szumlewski, B. W. Świącicki, I. Tarłowska-Sowińska, H. Tomaszewska, K. L. Turkiewicz, J. Ubysz, J. Urbach-Urban, E. Uzdąński, A. Walczyk, J. Wojtyński, J. Wroczyński-Sokolicz, K. Wyrzykowska, J. Wyszomirski, J. Wyszowska, K. Zaleyski, P. Ziarnik, W. Zuchniewicz, L. Zak (*Lista redaktorów członków ZZDRP, „Prasa Polska”* 1947, nr 2—5; 1948, nr 8—16).

⁶⁸ W latach 1945—1948 „Głos Robotniczy” drukował w odcinkach utwory pisarzy polskich poświęcone okupacji hitlerowskiej (M. Moczar *W walce o niepodległość*, J. M. Rytard *W oblężonej Warszawie*, W. Pawlak *Łódź w latach grozy*), autorów radzieckich (m. in. W. Grosman *Życie*, J. Krymow *Statek Derbent*) oraz J. Haška *Przygody dobrego wojska Szwajka*.

⁶⁹ „Biblioteczka «Głosu Robotniczego»” ukazywała się od 10 I 1946 r. do 18 IV 1946 r. Wydano 6 tomików o objętości od 16 do 108 stron. Były to wybory pism Konopnickiej (wiersze i nowele), Sienkiewicza (nowele), Orzeszkowej (nowele i urywek *Nad Niemnem*), Zeromskiego (nowele oraz urywki z *Ludzi bezdomnych* i *Popiołów*), Prusa (nowele) oraz *Zbiorek pieśni robotniczych* (zawierający oprócz najbardziej znanych utworów tego typu parę wierszy Broniewskiego i Pasternaka). Kontynuacją owej serii

Popularyzacji sztuki słowa służył również wprowadzony w 1946 r. stały dział „Literatura i życie”. „Głos” podjął też próbę kształcenia wrażliwości estetycznej najmłodszych czytelników. Z przeznaczonym dla nich dodatkiem „Promykiem”⁷⁰ współpracowali znani pisarze dla dzieci, a przede wszystkim Jan Brzechwa. Nad stroną graficzną miał stałą pieczęć Jan Marcin Szancer.

Redakcja „Głosu Robotniczego” współuczestniczyła w życiu literackim, nie tylko zamieszczając na łamach gazety wartościowe utwory lecz także jako współorganizator Łódzkiego Instytutu Wydawniczego.

Troską o właściwy poziom powieści odcinkowych wykazała się również „Rzeczpospolita” oraz „Kurier Popularny”⁷¹.

VI

Istniejące w Łodzi instytucje naukowe nie ograniczały się do kształcenia kadr przyszłych pracowników kultury oraz prowadzenia badań, lecz podejmowały szereg akcji zdążających do upowszechnienia wiedzy o literaturze wśród mieszkańców Łodzi. Służyły temu celowi przez kilka lat Powszechne Wykłady Uniwersyteckie, organizowane początkowo co miesiąc, później — częściej w auli Uniwersytetu Łódzkiego.

Zywą działalność popularyzatorską przejawiał Łódzki Oddział Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza nie tylko z tytułu pracy wydawniczej lecz także odczytów dla wszystkich, m. in. dla młodzieży licealnej.

Także dla masowego odbiorcy były przeznaczone imprezy literackie organizowane przez Spółdzielnię Wydawniczą „Czytelnik”, Wydział Kultury Zarządu m. Łodzi, Centralny Dom Kultury Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych, Związek Literatów Polskich, wreszcie przez poszczególne zakłady pracy.

Do węższego kręgu zainteresowanych były adresowane odczy-

---

była „Biblioteczka Szkolna «Głosu Robotniczego»”. Wychodziła ona od 13 V 1946 r. do 8 VIII 1946 r. Pierwszą jej pozycją była powieść Grey Owl *Sejdzio i jej bobry*, dalsze dwie — to podręczniki gramatyki i fizyki. Obie serie wychodziły w formie załączanych do gazety arkuszy, które po złożeniu i zszyciu tworzyły książkę.

⁷⁰ „Promyk” ukazywał się od 14 I 1946 r. do drugiej połowy 1950 r. co tydzień. Redagowała H. Tomaszewska.

⁷¹ „Rzeczpospolita” w okresie pobytu w Łodzi ogłaszała w odcinkach *Kratę Gojawicyńską* oraz *Dni i noce* Simonowa; „Kurier Popularny” w latach 1945—1948 drukował przede wszystkim utwory klasyków literatury obcej (T. Dreiser *Tragedia amerykańska*, A. Czechow *Szwedzka załóżka*, L. Tołstoj *Gracz* i in.).

ty Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego oraz imprezy Klubu Pickwicka.

Klub Pickwicka⁷² mieścił się w lokalu hotelu „Savoy” przy ul. Traugutta 6. Na parterze znajdowała się stołówka dla literatów, na pierwszym piętrze — sale, w których odbywały się spotkania łódzkiego świata sztuki i nauki. Nie miały one charakteru zamkniętego, tym niemniej tematyka wielu imprez wzbudzała głównie zainteresowanie ludzi z pewnym cenzusem wykształcenia humanistycznego. Toteż na zebraniach klubu poza jego gospodarzami — pisarzami bywali dziennikarze, aktorzy, muzycy, pracownicy naukowci, młodzież polonistyczna. Instytucja ta prowadziła równoległe kilka serii imprez.

Pierwsza z nich — to wieczory autorskie, w których wzięli udział: Andrzejewski, Broniewski, Brzechwa, Brandys, Hertz, Minkiewicz, Pasternak, Ajnenkiel, Pollak, Kasprowicz, Matuszewski, Petersowa, Timofiejew, Słobodnik; a z pisarzy obcych — Erenburg, Twardowski.

Drugi cykl imprez stanowiły „Zaczepekki dyskusyjne”, dyskusje na tematy światopoglądowe a przede wszystkim dotyczące aktualnych wydarzeń literackich — w pierwszym rzędzie nowych książek i bieżących premier teatralnych. Między innymi dyskutowano na temat dramatów: *Stary dworek* Ważyka, *Wielkanoc* Otwinowskiego, *Elektra* Giraudoux. Przedmiotem debat były też ówczesne bestsellery wydawnicze jak *Mury Jerycha* Brezy czy też *Z kraju milczenia* Żukrowskiego. Podejmowano również dyskusje o powstaniu warszawskim jako temacie literackim oraz o literaturze chłopskiej po wojnie.

Odmienny charakter miał cykl „Rozmaitości literackie”. Złożyły się nań montaże w wykonaniu pisarzy oraz aktorów przy akompaniamencie fortepianu. Jedną z imprez tego typu poświęcono prezentacji utworów pisarzy przybywających w Łodzi, inne zaś — fraszce polskiej, poezji francuskiej itd. „Rozmaitości” przekształciły się w okresie późniejszym w pierwszy — jak się wydaje — kabaret literacki w powojennej Łodzi — „Dylibans”.

Poza „Klubem Pickwicka” miejscem spotkań ludzi sztuki była kawiarnia „Fraszka” w budynku przy ul. Piotrkowskiej 96 zajmowanym przez Spółdzielnię Wydawniczą „Czytelnik”. Witrynę „Fraszki” zdobiły wykonane techniką papieroplastyczną dekoracje wiążące się z aktualnymi wydarzeniami w kraju i na świecie. Miały one charakter satyryczny. Ich twórcą był przeważnie Jerzy

⁷² Klub Pickwicka istniał od 1 II 1946 r. do połowy 1949 r. Imprezy kulturalne odbywały się początkowo trzy razy w tygodniu. W ostatnich miesiącach działalności Klub ograniczył się do usług gastronomicznych.

Zaruba. Drugą kawiarnią upodobaną przez pisarzy i plastyków była „Mocca” (obecna „Cygania”, Piotrkowska 27)⁷³.

W życiu literackim uczestniczyła też odbudowana w 1945 r. łódzka rozgłośnia Polskiego Radia. Korzystając z bytności wybitnych pisarzy, aktorów, reżyserów oraz redakcji czytywanych w całym kraju czasopism, dążyła ona do zaprezentowania ich w programie ogólnopolskim w szeregu audycji cyklicznych.

Na uwagę zasługują „Kwadrans literackie” stanowiące przegląd bieżącego życia kulturalnego Łodzi, a więc: dorobku poetów (Broniewskiego, Hertza, Jastruna, Pasternaka, Ważyka; 9 audycji), pisarzy chłopskich (4 audycje), redakcji „Kuźnicy”, redakcji „Szpilek”, teatru satyry „Syrena” (4 audycje).

Wydarzeniem w życiu kulturalnym Polski stały się „Intermedia plebejskie”⁷⁴. Były to słuchowiska oparte na komicznych tekstach przedstawień jarmarcznych zespołów okresu średniowiecza, odrodzenia i baroku, prezentujące ludowy humor i mądrość nie tylko polskiej literatury mieszczańskiej XVII w., lecz także piśmiennictwa innych narodów.

Wybór przez wielu wybitnych warszawskich aktorów i reżyserów Łodzi jako miejsca pobytu do czasu chociaż częściowej odbudowy stolicy wysunął owe miasto na czoło życia teatralnego w kraju. Szereg przedstawień — a zwłaszcza Teatru Wojska Polskiego, Teatru Powszechnego oraz Teatru Kameralnego — w których realizacji brali udział Jacek Woszczerowicz, Leon Schiller, Władysław Krasnowiecki, Jerzy Leszczyński, Juliusz Osterwa, Aleksander Zelwerowicz, Józef Węgrzyn — żeby wymienić tylko najbardziej zasłużonych — stanowiąc trwałą dorobek sceny polskiej, było zarazem ważnymi faktami w życiu literackim.

Po kilku tak bogatych w wydarzenia literackie, artystyczne i naukowe latach Łódź traci pozycję czołowego ośrodka kultury polskiej. Złożyły się na to kilka przyczyn, z których najważniejsze to: postępująca odbudowa Warszawy i przenoszenie się wielu instytucji oraz wyjazd ludzi z nimi związanych do stolicy; zbyt daleko posunięte scentralizowanie w Warszawie wszystkich dziedzin życia; za mała dbałość łódzkich władz miejskich o zatrzymanie niektórych instytucji na stałe; nikłe zainteresowanie goszczących w Łodzi pisarzy, uczonych i artystów jej życiem.

⁷³ J. Huszcza, „Jama Michalikowa” czyli o „Fraszce”, [w:] *Wspominki nie zawsze fraszobliwe*, Łódź 1960, s. 108—124.

⁷⁴ „Intermedia plebejskie” nadawała łódzka rozgłośnia Polskiego Radia od 1946 r. do jesieni 1948 r. Inicjatorem cyklu był Zbigniew Kopalko, który reżyserował kolejne słuchowiska m. in. *Czerwony fez* (na motywach arabskich), *Roztropny lama* (na motywach tybetańskich), *Teatr cudów* (wg Cervantesa), *Mięsopust*, *Albertus z wojny*.

Choć utrata przez Łódź kluczowej pozycji w kulturze polskiej była do przewidzenia już w 1945 r., tym niemniej sytuacja po 1948 r. przedstawiała bardzo dużo do życzenia. Przykładem tego jest brak w latach 1949—1954 łódzkiego pisma poświęconego sprawom społecznym i kulturalnym. Nie było też firmy wydawniczej upowszechniającej dorobek środowiska literackiego i naukowego Łodzi. W 1955 r. nastąpiło ponowne ożywienie życia kulturalnego miasta.